

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

٣ / ٤ / ١٣٨٧

٢١٨ ٢٤

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پردیس آموزشی باغ ملی

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: پژوهش هنر

موضوع:

بررسی ساختار تصویری در شعر نیما یوشیج و نقاشی بهمن محمص

استاد راهنما:

استاد محمد ابراهیم جعفری

استادان مشاور:

دکتر محمد ضیمران

نگارش و تحقیق:

زینب صابر

بهمن - ۱۳۸۶

وزارت اطلاعات آذربایجان
مستند

۱۳۸۷ / ۴ / ۳

۱۲,۲۲۵
۱۳۸۶ / ۱۱ / ۳

۶۱۸۱۹

تقدیم به: پدرم

و مادرم.

با تشکر از:

اساتید محترم دانشگاه هنر،

به ویژه استاد راهنما آقای محمد ابراهیم جعفری

و استاد مشاور دکتر محمد ضیمران

و دوستانی که مرا همراهی کردند.

فهرست:

چکیده

مقدمه

- ۱ - موضوع پژوهش B.....
- ۲ - مفروضات C.....
- ۳ - پرسش‌های تحقیق D
- ۴ - روش تحقیق D.....
- ۵ - کلید واژه E.....
- ۶ - ساختار پایان نامه F.....

فصل اول: بخش نظری

- ۱-۱-۱ شعر و نقاشی ۱.....
- ۱-۱-۱ «شعر همان نقاشی است» ۱.....
- ۱-۱-۲ افلاطون ۳.....
- ۱-۱-۳ ارسطو ۴.....
- ۱-۱-۴ قرون وسطی و رنسانس ۸.....
- ۱-۱-۵ لسینگ ۱۰.....

- ۱-۱-۶ مناسبات فرهنگی و ایدئولوژیکی ۱۱
- ۲-۱ فرمالیسم کانتی: علیه بدن ۱۵
- ۳-۱ کالبد و آگزیستانسیالیسم ۲۴
- ۱-۳-۱ آگزیستانسیالیسم ۲۴
- ۲-۳-۱ پدیدارشناسی و آگزیستانسیالیسم ۲۷
- ۳-۳-۱ سپهر زیست/زیست جهان Lebenswelt ۲۹
- ۴-۳-۱ مرلوپونتی ۳۲
- ۵-۳-۱ مرلوپونتی و تصویر ۳۶
- نتیجه گیری ۳۷

فصل دوم: رابطه ی شعر و نقاشی در گذر تاریخ

- مقدمه ۳۹
- ۱-۲ کلام و تصویر در هنر دینی ۳۹
- ۲-۲ مانی و ریشه های نگارگری ۴۱
- ۱-۲-۲ مانی نقاش ۴۲
- ۳-۲ زمان ۴۴
- ۴-۲ مکان ۴۴

- ۴۵ ۵-۲ ادبیات
- ۴۸ ۶-۲ جسم در عالم مثال
- ۵۰ ۷-۲ بدن در تصویر
- ۵۲ ۸-۲ بررسی سیر تاریخی
- ۵۳ ۱-۸-۲ ایلیخانان
- ۵۴ ۲-۸-۲ آل اینجو - مظفریان
- ۵۵ ۳-۸-۲ جلایریان
- ۵۷ ۴-۸-۲ تیموریان
- ۶۰ ۵-۸-۲ کمال الدین بهزاد
- ۶۴ ۶-۸-۲ صفویان
- ۶۶ ۷-۸-۲ مکتب اصفهان
- ۶۷ ۹-۲ دوره ی گذار: تأثیر از اروپا
- ۷۰ ۱-۹-۲ دوره ی قاجاریه
- ۷۲ ۲-۹-۲ پیکرنگاری درباری
- ۷۴ ۳-۹-۲ «روزنامه: هم مکانی جدید متن کلامی و تصویر»
- ۷۶ ۴-۹-۲ کمال الملک
- ۷۸ نتیجه گیری

فصل سوم: شکل‌گیری مشروطه در ایران

- مقدمه ۸۰
- ۱-۳ انقلاب مشروطه ۸۱
- ۲-۳ هنر عصر مشروطه ۸۷
- ۳-۳ پیشگامان شعر نو: پیشگامان انقلاب ۸۹
- ۴-۳ نیما یوشیج ۹۲
- ۵-۳ سالشمار زندگی نیما یوشیج ۱۰۰
- ۶-۳ سالشمار زندگی بهمن محض ۱۰۱

فصل چهارم: مکان و زمان در مرز

- مقدمه ۱۰۴
- ۱-۴ زمان: جدال تاریکی و روشنی ۱۰۴
- ۲-۴ مکان در شعر نیما و نقاشی محض ۱۱۲
- ۱-۲-۴ «دنیا خانه‌ی من است» ۱۱۲
- ۲-۲-۴ بهمن محض: اهل جهان ۱۱۷
- ۳-۲-۴ ساحل به مثابه‌ی مرز بین جهان‌ها ۱۲۳

نتیجه گیری ۱۳۷

نمودار موضوعی نقاشی های محصص ۱۳۹

فصل پنجم: رابطه‌ی کلام و تصویر در نگره‌ی مدرن

مقدمه ۱۴۰

۱-۵ نیما یوشیج و بهمن محصص ۱۴۱

۲-۵ نیما یوشیج و تصویر ۱۴۶

۱-۲-۵ تصویر شعر: کالبد شعر ۱۴۶

۲-۲-۵ جلوه‌ی تصویری شعر نو ۱۴۹

۳-۲-۵ آواهای گمشده: تصویرهای صوتی ۱۵۲

۴-۲-۵ امر بصری (opsis) در شعر نیما یوشیج ۱۵۹

۵-۲-۵ شعر: نقاشی ۱۶۳

۳-۵ محصص و ادبیات ۱۶۶

۴-۵ اکفراسیس ۱۷۱

نتیجه گیری ۱۷۹

فصل ششم: شکل‌گیری ایماژهای کالبدی

مقدمه	۱۸۱
۱-۶ ایماژهای کالبدی	۱۸۱
۱-۱-۶ کالبد اشیاء	۱۸۹
۲-۶ بدن زخمی، بدن تکه تکه، بدن بیمار	۱۹۴
۱-۲-۶ بدن زخمی در مشروطه: از دست رفتن انسجام و تمامیت	۱۹۴
۲-۲-۶ پیکره‌های محصص: علیه بازنمایی سنتی	۲۰۱
۱-۲-۲-۶ محصص و بازنمایی شاه	۲۰۳
۳-۲-۶ حضور بدن زخمی در دموکراسی هنر	۲۰۵
۴-۲-۶ هنرمند در نقاھتی ابدی	۲۱۴
نتیجه‌گیری	۲۱۹
تصاویر	۲۲۳
نتیجه‌گیری نهایی	۲۷۵

منابع و ماخذ

۲۸۱ منابع و ماخذ فارسی

۲۸۷ منابع و ماخذ لاتین

۲۸۹ Abstract

چکیده

طرح و شکلگیری مدرنیته در ایران منجر به تحولات عمده ای در پارادایم کلمه و تصویر شد. که این امر بر ظهور ایماژهای کالبدی در رسانه های هنری شعر و نقاشی نیز تأثیرگذار بوده است. در هنر معاصر ایران، گفتمان نقاشی و گفتمان شعر بر خلاف سنت هنری گذشته از هم مستقلند. با این وجود تغییراتشان بر هم تأثیرگذار بوده و به صورت «هم زمان» است. این رساله به تأثیرات متقابل این دو گفتمان در آثار نیما یوشیج و بهمن محمصص می پردازد. و تحولات مدرنیته را بر ساختار تصویری این دو رسانه ی هنری بررسی می کند. و نیز اختراع کالبد جدید در گفتمان شعر و نقاشی معاصر فارسی را با تحلیل آثار این دو هنرمند مورد بازنگری قرار می دهد.

شیوه کار در این رساله ، بر مبنای مقایسه ی دو گفتمان شعر و نقاشی و به طور کلی بر درون مایه های ادبیات موجود در این زمینه، استوار است. از آنجا که صورت بندی کلمه- تصویر تابع شرایط تاریخی و سیاسی و ایدئولوژیکی می باشد، توجه به زیر بنای تاریخی و فرهنگی در این رساله لحاظ شده است. همچنین اندیشه ی اگزیستانسیالیستی، به ویژه افکار موریس مرلوپونتی مورد توجه قرار گرفته است.

۱ - موضوع پژوهش

در این پژوهش در جستجوی نحوه‌ی مدرن شدن رابطه‌ی شعر و نقاشی هستیم، و نسبت کلمه و تصویر را در آثار «شاعر، نیما یوشیج» و «نقاش، بهمن محمص» بررسی می‌کنیم. و خطوط مشترک این دو رسانه‌ی هنری را می‌جوئیم که در هنر این دو نشان از روزگار خویش است. برآنیم تا تغییرات ایجاد شده در ساختار تصویری در رسانه‌ی هنری شعر و نقاشی را دریابیم. اساساً تجربه‌ی هنرمند ایرانی در مواجهه با «امر مدرن» چگونه بوده است. و این «تجربه» در قالب اثر هنری چگونه شکل گرفته است؟

برای درک تحولات ناشی از مدرنیته در رسانه‌های هنری، باید این تغییرات را نسبت به وضعیت پیشین سنجید. از همین رو در بادی امر به رابطه‌ی شعر و نقاشی در سنت هنری گذشته‌ی ایران می‌پردازیم.

و از آن جا که صورت بندی کلمه-تصویر، محصول شرایط تاریخ و سیاسی و ایدئولوژیکی هر عصری می‌باشد. به بستر تاریخ رسانه‌های هنری نیز توجه می‌کنیم. در این رساله کوشیده شده تا با تمرکز به آثار دو هنرمند، نیما یوشیج و بهمن محمص رابطه‌ی مدرن کلام و تصویر تبیین شود.

۲ - مفروضات

- تحولات ایجاد شده در رسانه های هنری بر هم تأثیر گذارند.
- در سنت هنری ایران، نگارگری در ارتباط با رسانه ی ادبیات (شعر) به صورت امر پسین بوده است. یعنی در خدمت هنر مکتوب بوده است. همچنین در هنرهای سنتی شعر و نگارگری، بازنمایی به ویژه بازنمایی انسان با تبعیت از قراردادهای سنتی بوده است. و عموماً قراردادهای سنتی متن کلامی بر متن تصویری حاکم بوده است.
- علاوه بر اینکه در سنت هنری ایران، نگارگری و شعر نسبت «هم مکانی» با هم داشته اند، یعنی در کنار هم در یک مکان (در یک کتاب) قرار می گرفته اند؛ اما تحولات این دو شاخه ی هنری به طور «هم زمان» نبوده است.
- تصویر، امر محسوس و جسمانیت در نگره ی سنتی، در تقابل های دوگانه ی «کلمه/تصویر» و «جسم/ذهن» وجه پست تر را داشته اند. اما در نگره ی مدرن، تحولات عمده ای در ارزش گذاری هایی که این تقابل ها را ایجاد می کنند، رخ داده است.
- طرح و شکلگیری مدرنیته در ایران منجر به تحولات عمده ای در پارادایم کلمه - تصویر شد. در هنر معاصر ایران، گفتمان نقاشی و گفتمان شعر بر خلاف سنت هنری گذشته از هم مستقلند. با این وجود تغییراتشان بر هم تأثیر گذار بوده است و به صورت «هم زمان» است. این تأثیرات متقابل را می توان در آثار نیما یوشیج و محمص مشاهده کرد.

۳ - پرسش تحقیق

پرسش بنیادی این تحقیق ربط و نسبت شعر و نقاشی است. پی‌جویی این پرسش می‌تواند در قالب چند پرسش زیر قوام یابد:

۱) تحولات ساختار تصویری دو رسانه شعر و نقاشی، در فرایند مدرن شدن هنر ایران، چگونه بوده است؟ اساساً تغییرات در زیربنای فرهنگی، ایدئولوژیکی و سیاسی جامعه‌ی ایران بعد از مشروطه، چه نمودی در تحولات هنری داشته است؟

۲) پرسش‌های این پژوهش با بررسی آثار نیما یوشیج، پدر شعر نئی فارسی و بهمن محمص، نقاش و مجسمه‌ساز پیشرو و مستقل، پیگیری می‌شوند. حال پرسش اینجاست که "تجربه"ی این دو هنرمند از مدرنیته به چه نحو شکل گرفته است؟ و اثر هنری به عنوان تجربه‌ی به‌جان‌دریافته‌ی هنرمند، چگونه متجلی شده است؟

۳) همچنین تحولات سیاسی و فرهنگی چه تأثیری بر صورتبندی کلمه-تصویر داشته است؟ رابطه‌ی جدید شعر و نقاشی در هنر معاصر ایرانی چه تفاوتی با سنت هنری گذشته داشته است؟

۴ - روش تحقیق

شیوه کار در این رساله، بر مبنای مقایسه‌ی دو گفتمان شعر و نقاشی و به‌طور کلی بر درون مایه‌های ادبیات موجود در این زمینه، استوار است. روش تحقیق در این اثر، مطالعه‌ی کتابخانه‌ای، تحلیل آماری و محتوای متون و آثار هنری مربوط می‌باشد.

۵ - کلیدواژه

نسبت کلمه و تصویر

بدن : body

ایماژهای کالبدی

مرز

تقابل دوتایی: dualism

«سوژه - بدن»: body-subject

انسان کلی (universal) و استعلایی (trancendentall)

انسان بدنمند

کلام محوری logocentrism

استبداد ادبی

بدن تکه تکه: fragmented body

قطعه: fragment

«شعر همچون نقاشی است»: «ut pictura poesis»

Lexis (امر زبانی)

Opsis (امر بصری)

هستی: Existence

«هستی - در - عالم»: in-der-welt

سپهر زیست / زیست جهان Lebenswelt

تجربه‌ی زیستی: Erlebnis

تجربه به طور کلی: Erfahrung

بازنمایی «شاه»

سیالیت

عالم مثال/خیال/ملکوت

۶ - ساختار پایان نامه

پایان نامه ی حاضر از شش فصل تشکیل شده است. در فصل اول که شامل بخش نظری می باشد، خود به سه قسمت، تقسیم می شود: ابتدا آراء متفکرین غربی را درباره ی نسبت شعر(متن کلامی) و نقاشی(متن بصری) بررسی می کنیم. و در دو بخش دیگر این فصل، به دو نحله ی فکری که از منظر توجه به بدن با هم در تعارض هستند، پرداخته می شود.

در فصل دوم رابطه ی شعر و نقاشی و همچنین بازنمایی انسان و کالبد او را از منظر تاریخ هنر سنتی ایران بررسی می کنیم. و به بنمایه های فکری این نگره ی سنتی می پردازیم. همچنین مرحله ی گذار رسانه های هنری از سنت به مدرنیته را مورد بازننگری قرار می دهیم.

در فصل سوم به تحولات مشروطه و تاثیرات آن بر رسانه های هنری به ویژه شعر می پردازیم. و به ویژه این تاثیرات را در دیدگاه ها و اشعار نیمایوشیج به عنوان پدر شعر نوی فارسی بررسی می کنیم.

در فصل چهارم با بررسی زمان در شعر نیما یوشیج و شکل گیری مکان جدید در آثار نیما ومححصص، به معنای تحولات ساختار تصویری این آثار می پردازیم. معنایی که حاصل برخورد هنرمند با زیست جهان اوست.

فصل پنجم به طور اخص به رابطه ی شاعر(نیما) با تصویر و نیز رابطه ی نقاش(مححصص) با ادبیات و متن زبانی می پردازد.

در فصل ششم نحوه ی بروز ایماژهای کالبدی در آثار این دو هنرمند را بررسی می کنیم. بدن در آثار این دو هنرمند، غالباً در هیأت بدن زخمی و بیمار ظهور پیدا می کند.

فصل اول: بخش نظری

فصل اول : بخش نظری

۱-۱ شعر و نقاشی

مقدمه

در این فصل، در بخش اول به مقایسه ی شعر و نقاشی در سیر تطور اندیشه ی غربی پرداخته می شود. و در این زمینه مهمترین آراء بررسی می شود. این بخش با جمله ی معروف هوراس "ut pictura poesis" آغاز می شود. این جمله که معنای آن « شعر همچون نقاشی است» می باشد، در گذر تاریخ، به عنوان اصطلاحی برای مقایسه ی این دو هنر به کار رفته است. در مبحث آخر این بخش، صورتبندی مدرن کلمه-تصویر را از منظر ناکلین و میچل، از نظریه پردازان تاریخ هنر جدید بررسی می کنیم. به زعم دریدا متافیزیک غربی مجموعه ایست از تمایزها و تقابل های دوتایی. نظام ارزشگذارانه ای در پس پشت این تقابلها ساری و جاری است. در این نگره ی دوگانه انگار همواره امر حسی، تصویر و بدن در تقابل های «امر ذهنی / امر حسی»، «کلمه/تصویر»، و «ذهن/بدن» جایگاه پایین تری داشته اند. در این بخش دوم به نظریات کانت و تأثیر آن بر فرمایشم می پردازیم و چگونگی حذف بدن در این نگره و ارتباط آن با هنر را بررسی می کنیم. و در بخش سوم عقاید اگزیستانسیالیستها به ویژه مرلوپونتی را درباره ی بدن بررسی می کنیم و به نسبت آن با امر حسی و تصویر می پردازیم.

۱-۱-۲ «شعر همچون نقاشی است»

عبارت "ut pictura poesis" که ترجمه انگلیسی آن "As a painting, so a poem" و در فارسی ترجمه آن "شعر همانند نقاشی است" می شود. این عبارت در "هنر شاعری" هوراس^۱ آمده و این تشبیه بدل به یکی از رایج ترین مسائل در تاریخ زیبایی شناسی

¹ Ars poetic

² Horace

شده داست. که آغاز گر سنت مقایسه ی بین خواهران هنر: شعر و نقاشی شده است. ترجمه ی انگلیسی "بن جانسون"³ از قسمتی از نوشته ی هوراس را می خوانیم:

As a painting, so a poem: some man's hand
Will take you more, the nearer that you stand;
As some the farther off: this loves the dark.
Will in the light be viewed: this, once, the sight⁴

شعر همچون نقاشی است:

به هر کدام نزدیکتر بایستی، تو را بیشتر جذب می کند.
و آن دیگری دورتر می شود از تو.
یکی سایه را دوست دارد.
و دیگری می خواهد در روشنایی دیده شود.

"ut pictura poesis" به یکی از مدخل های هنری تبدیل شد و نقطه ی شروعی فراهم

کرد برای بحث های دامنه داری درباره ی شباهت و تفاوت نقاشی و شعر.

این دو هنر در بازنمایی طبیعت اشتراک داشتند و این فرض در شباهتی که هوراس از آن سخن می گفت، به طور تلویحی وجود داشت. گفته ی هوراس نطفه ی اصلی نظریه ی هنری شایان توجهی قرار گرفت که در قرن شانزدهم و هفدهم و بخش اعظم قرن هجدهم طرفداران بسیاری داشت. حاصل این نظریان آن بود که جنبه ی "نقاشانه" ی آثار شاعران و جنبه ی "شاعرانه" ی آثار نقاشان مورد ستایش قرار گرفت.⁵ بعد از قرن هجدهم، بحثهای مربوط به "ut pictura poesis" فروکش کرد اما بسیاری از دلمشغولی های آن شکلی دوباره یافت تا ظهوری مجدد در هیأت تفکر زیبایی شناسانه ی مدرن بیابد.⁶

³ Ben Jonson

⁴ Ann Hurley. 1998, *ut picture poesis* in *Encycloedia of Aesthetics*, New york: Oxford, p 423.

⁵ رنه ولک. تاریخ نقد جدید، ترجمه سعید ارباب شیرازی، تهران، انتشارات نیلوفر، ج ۱، ۱۳۷۷، ص ۴۵۳.

⁶ Ann Hurley. *ut picture poesis* in Kelly Michael. (Ed), *Encycloedia of Aesthetics*, New york: Oxford, 1998, p 42.